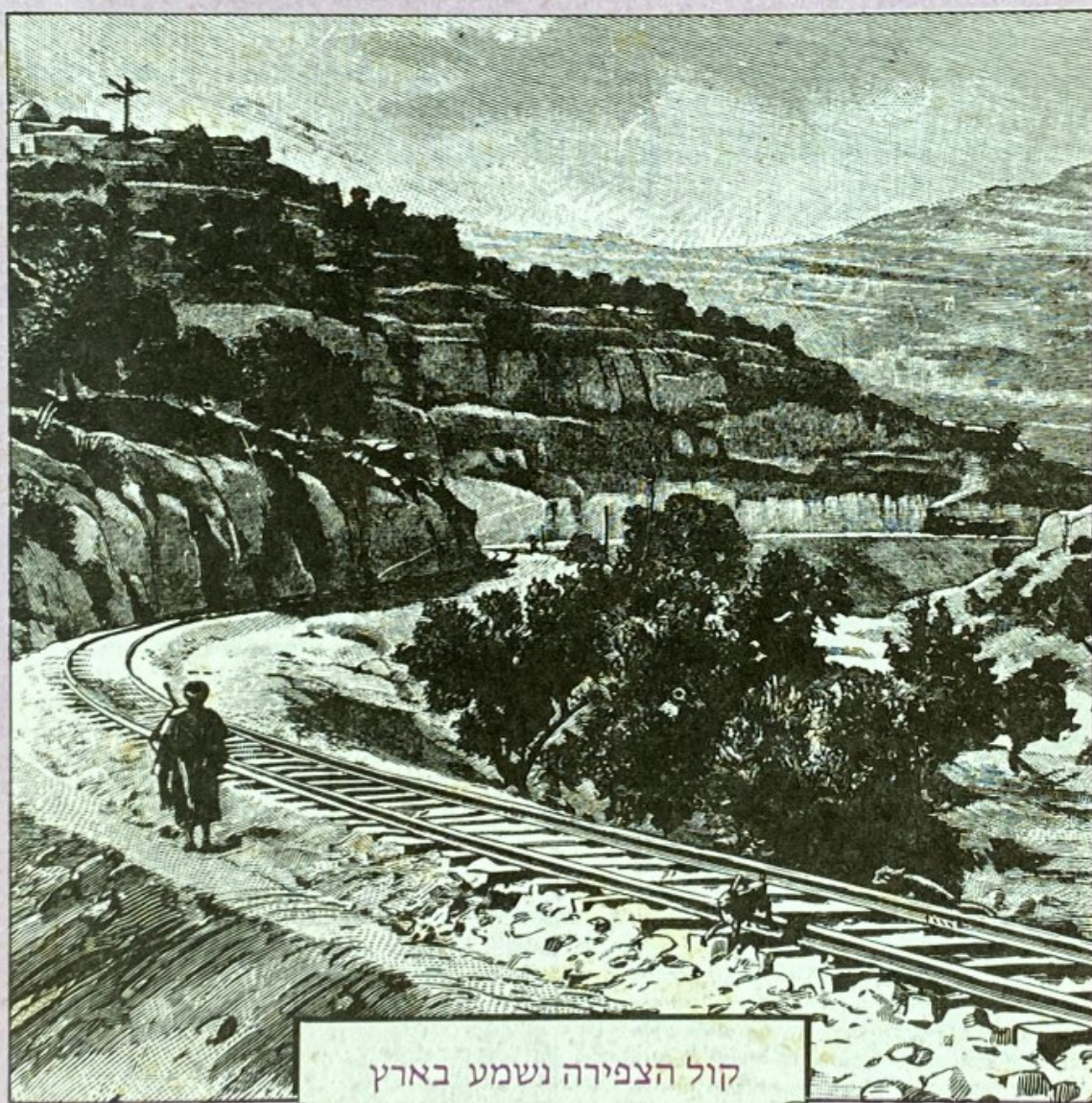

עת-מול

עתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל

קול הצפירה נשמע בארץ

התורכי, הנוף והאדם

סופרי העליה הראשונה נפגשים עם המזרח

מאת יפה ברלוביץ

עיוניות, הבאות לעמת את היהודי עם הערבי, או בהערות, המשתמשות בדמויות המזרחיות (או בפולקלור המזרחי), כ"קישוטים" לסיפור. על כל פנים, אין כל נסיון אצל סופרים אלה, להתמודד עם דמותו של איש-המזרח, ולתת לו ביטוי וגיבוש ספרותי משלו. כך נהגו סופרי העליה הראשונה רובם ככולם: זאב יעבץ, יהושע ברזילי, חמדה בן-יהודה ונחמה פוחצ'בסקי.

סיפורי תחיה

לפני שנמשיך, הערה קצרה לגבי סיפורי-ערב לסמילנסקי. קי. כידוע, התחיל סמילנסקי את כתיבתו הארצישראלית בסיפורי-ערב דווקא, ולא בסיפורי-התחיה. במשך חמש שנים, משנת 1902 ועד 1907, עומדת יצירתו אך-ורק בסימן הסיפור הערבי, ורק ב-1907 מפרסם הוא לראשונה סיפור מן ההווי הארצישראלי החדש. באשר להעדפה זו, ישנם פירושים שונים. לי נראה, כי סיפורי-ערב של משה סמילנסקי הם גם מעין סיפורי-תחיה משלו.

בראשית דרכו הספרותית נקלע סמילנסקי לדילמה רעיונית-הסברתית. כתלמידו של אחד-העם שדרש לחשוף את ה"אמת מארץ-ישראל", לא יכול היה סמילנסקי לעמוד באותה דרישה. כאיש "הישוב החדש", מתקשה גם הוא לעשות פרסום לקשיים ולמחדלים של המפעל החלוצי, ובעיקר – בשנים אלה של תחילת המאה, כאשר נראה כי ההתיישבות עומדת על סף של שקיעה כלכלית ורעיונית כאחת. לפיכך, הפתרון שהוצע על-ידו, ואשר באמצעותו הוא נשאר שלם עם כל הצדדים – היה הפתרון של הסיפור הערבי. בסיפורי-ערב אלה משתדל סמילנסקי להעמיד בצד חיי הכפר הערבי או השבט הבדואי, גם תמונות – או לפחות

המפגש עם המזרח, כפי שהוא מצטייר בספרות העליה הראשונה, מתנהל למעשה על שני מישורים. המישור האחד – המפגש עם המזרח ככלל, והמישור השני – המפגש עם יהדות המזרח. מובן שלא היינו מבחינים בין שני סוגי מפגש אלה, לולא הספרות עצמה, המעניקה לכל אחד מהם יחס שונה וטיפול שונה. שוני זה נובע מגישה של ספרות זו הרואה ב"מזרח" וב"ארץ-ישראל" – שני נושאים נפרדים, שרק כורח הנסיבות קשרם יחד. שהרי ארץ-ישראל, עבור ספרות העליה-הראשונה, היא אך ורק אותה תופעה נסערת ונרגשת של שיבת-ציון והתחדשותה של התחיה הלאומית כאן. גישה רעיונית זו הכתיבה טיפול חד-צדדי במציאות של אותו זמן. כיוון שהשיבה לציון, לגבי איש העליה-הראשונה והסופר של אז, אינה אומרת מפגש עם המזרח, אלא – על הרוב – עימות עימו. עימות זה עומד בסימן הניכור בין התרבות-האירופאית לבין תרבות המזרח. פער המקשה על המספר להבין את גילויי ההווי המזרחית, לעמוד על טיבם, ולא כל שכן – לתת ביטוי להם. יש להדגיש כי מצב זה הוא נכון, גם לגבי המפגש עם יהודי המזרח, אולם בסופו של דבר, המספר האחוז כולו בלהט קיבוץ-הגלויות ואיחוד האומה, נוקט בכל דרך כדי להתגבר על עכבות אלה ומעמיד גיבורי-היהודי-מזרחי שווה-ערך ספרותי לגיבורי-היהודי אירופאי.

מאמץ כזה כמעט ואינו ניכר לגבי איש המזרח: הערבי, הדרוזי, או הבדואי, ביצירותיה של ספרות העליה-הראשונה עד לשנת 1902-1903 (זמן הופעתם של סיפורי-ערב הראשונים של משה סמילנסקי). כל הבדוק בכתביהם של שאר סופרי העליה-הראשונה, גם לאחר-מכן, ימצא כי המפגש עם בן-המזרח מופיע – על הרוב – אך ורק בדרך אגב, ובצורה מקרית ומזדמנת. מסתבר שמפגש זה מתמקד, או בהערות

מראה הארץ

ההיבט השני בו עוסקת ספרות העליה הראשונה – היא הארץ, על גילויי הנוף שבה. בשטח זה גדושה ספרות העליה הראשונה במידע רב. אפילו תופעתו העגומה של הנוף המזרחי (עזובה, שממון, לכלוך), אין בהם כדי למנוע את סקרנותה של הספרות לגבי ארץ-ישראל, ובעיקר – לגבי ארץ-ישראל ההיסטורית. הספרות, המבקשת לערוך – עבור קוראיה – הכרות-מחדשת עם מראה של הארץ הישנה-חדשה משתדלת לקשור בכל דרך את ההווה עם העבר ההיסטורי. לצורך זה מוציאה ספרות העליה הראשונה את גיבוריה אל מרחביה של הארץ, במסגרת של טיול, תיור או שליחות. ובכך, בצד הפיתוח העלילתי, ניתנת בידי היצירה גם ההזדמנות להתעכב ולדווח על מקומות ישוב, על אתרים היסטוריים, על דרכים ומסילות, וכמובן – על נופים: נופי הר וגיא, ימים ומישורים.

אלא שההתקרבות אל נוף הארץ, והסקרנות הרבה המתגלית כלפיו, עדיין אין פירושה יכולת לתאר אותו בצורה טבעית, ישירה ומשחררת, ועם כל השתקקותו של הסופר לנוף ולסביבה – מתקבלים תיאורים אשר כאילו נקלטו מאחורי איזו מחיצה. בעייה זו היא אופיינית, כמובן, לכל סופר במעבר מארץ לארץ ומסביבה לסביבה, אלא שלגבי מספרי העליה הראשונה מקבלת בעייה זו – פרשנות נוספת משלה. פרופ' אברהם שאנן מסביר, כי הסיבה לכך נעוצה בהתודעות המוקדמת אל הנוף, שנערכה אצל המספר עוד בגולה, באמצעות כתיב-הקודש, ספרות ההשכלה וספרות חז"ת-ציון. כך שגם עכשיו, כאשר המספר נפגש פנים-אל-פנים עם הנוף, ממשיכה ההתודעות המוקדמת להטביע את חותמה על ההתודעות המתחדשת.

לי נראה, כי הקושי בטיפול בנוף המזרחי נובע גם מההתערבות שמתערב המניע הרעיוני-הסברתי בספרות. ואכן, כל העוקב אחר הנסיונות התיאוריים ימצא, שעל הרוב טיב הנוף המופיע בהם, מצטייר כנוף חיובי. כלומר: סופר העליה הראשונה עושה כל מאמץ כדי לבנות תמונות נוף שייצגו נוף חיובי של הארץ, היינו: נוף של צמיחה, פריחה ויופי. אבל כאשר המספר מעמיד בכל זאת, נוף חרב, שומם או עזוב, הוא משתדל – בדרך כלל – גם להטעין.

נוף יריחו בעמק הירדן –
ארץ מזרחית שונה

הבזקים – מחיי המושבה העברית. אלא שהחיים במושבה, לעולם אינם משתקפים מנקודת-ראותו של היהודי (היודע גם את המצוקות והכשלונות שלה), אלא תמיד מנקודת-ראותו של הערבי. והערבי, לפי סמילנסקי, על אף ניגודי הרגשות שלו לגבי ההתיישבות היהודית, אינו יכול להסתיר את התלהבותו והתפעמותו למראה תופעתה של המושבה – תופעה המצטיירת בעיניו כל פעם מחדש – ביופיה, בסדריה הטובים, ובקידומה – כמו פלא במדבר.

נמצא שהתלהבות זו של הערבי, הופכת – בדיעבד – את סיפורי-ערב גם לסיפורי הלל ושבח לתחיה היהודית, ואת משה סמילנסקי – על אף השגותיו – לנושא-דברה של המגמה הלאומית-ההסברית המקובלת.

שלושה היבטים

כמה וכמה היבטים למפגש עם המזרח בספרות העליה הראשונה. להלן שלושה מהם, המאפיינים – אולי יותר מכל – את קשייה לגביו.

ונתחיל בהיבט הראשון – ההיבט הפוליטי. כיצד מבטאת ספרות העליה הראשונה את נוכחותו של המשטר התורכי בארץ?

יש לציין כי ספרות העליה הראשונה כלל לא נפנית לעסוק בהיבט זה, וכל הקורא בה, מתקשה לדעת תחת אילו סדרי משטר התנהלה ארץ-ישראל בסוף המאה ה-19, תחת לת ה-20. כך שאם סופר כלשהו מחליט להזכיר את הגורם התורכי, הרי הוא מופיע בין שורותיו כחלק מהנוף הכללי. כלומר: כאשר חמדה בן-יהודה מתארת שוק, היא תזכיר שמסתובב שם גם שוטר תורכי. או כאשר ברזילי יוצא למסע של שליחות בארץ, הוא יציין כי מתלווה אליו חייל מטעם הרשות. אצל זאב יעבץ מופיע הד לתורכי, בתיאור הכיפה התורכית המכסה את ראשו של בעל-בית-מלון ביפו. לעומת זאת, משה סמילנסקי אכן מתייחס בסיפוריו אל השלטון התורכי, והתייחסות זו נושאת לא-פעם אף אופי בקורתי, אלא שזו מופיעה, שוב, אך ורק בהקשריו של הסיפור הערבי. בסיפורים אלה, מתאר סמילנסקי את הטינה הכבושה שנושא עימו הערבי, תחת ידו המתעללת של הפקיד התורכי והחייל התורכי, העושים בו וברכושיו כטוב בעיניהם. אבל כאשר בא סמילנסקי לדון בישוב היהודי, נעלם לפתע הגורם התורכי כלא-היה.

מדוע מתעלמת ספרות העליה הראשונה, ובצורה כה בולטת, מהנושא התורכי ומהקשריו לישוב החדש? על-כך יכולות להינתן מספר תשובות:

● ספרות העליה הראשונה מתמקדת אך ורק בנושא התחיה ובהישגיה, וכשם שאין היא מגלה עניין רב בנושא המזרח כשלעצמו, אין היא מגלה עניין בשליטי הארץ.

● כל הקורא בזכרונותיהם ובעדויותיהם של המתיישבים הראשונים, יודע, כי מתחילה נתכבד האכר היהודי לטעום מנחת-זרועה, מחשדנותה ומשחיתותה של השררה התורכית. לאור נסיון זה, ייתכן כי ספרות העליה הראשונה משתדלת להיזהר מלקשר את המתיישב בצורה מפורשת לנושא התורכי. בכך היא לפחות נמנעת ממתן פתחון-פה של האשמה או התרסה מצד השלטונות כלפיו.

● ספרות העליה הראשונה מתפקדת גם כספרות-הסברה, המבקשת לעודד את אהדתו והצטרפותו של כל יהודי באשר-הוא, אל המפעל החלוצי. כמו כל ספרות-הסברה היא נוטה להדגיש את הגילויים החיוביים שבחיים הארצישראל-יים, ולנפות מעצמה כל תופעה לא-נוחה בהם. וכשם שהיא אינה עוסקת בהשתלטותה המשפילה של פקידות הבארון, או בעימות שבין "הישוב הישן" ל"ישוב החדש", כן היא מצניעה מלספר את בעיותיו של הישוב הנמצא בשלטון המעורער של האימפריה התורכית.

בסיפור "בת הפועל" (שהתפרסם בחתימת "מורה עברי" – איננו יודעים מיהו המחבר), מתעלה לפתע הפועל-העברי לדמות מקבילה לפועל היהודי, רק כאשר הוא – הערבי – מתחיל להטיף מוסר ליהודי, על החלטתו הבוגדנית לעזוב את הארץ ולרדת לאוסטרליה. או בסיפור "קדירת האורז" לחמדה בן-יהודה; כאן מגייסת המספרת את חג' אבריוסוף הגזלן לתפקיד מרכזי, מפני שבאמצעות קורות-חיי, יכולה היא להציג את התהפוכה החיובית שהתחוללה בחיי הערבים בארץ מיום שבאו המתיישבים היהודים.

מובן שבתנאי סיפור כאלה, כאשר האדם המזרחי משמש אך ורק כאמצעי להעברת המסר הלאומי-יהודי, אין כל עניין בפיתוח הדמות עצמה, והיא מצטיירת שוב ושוב לפי המקובל בספרות העליה-הראשונה, כאיש מוגבל מבחינה תרבותית ומבחינה מוסרית.

בהקשר לכך, כדאי להעיר את תשומת-הלב לגבי אבחנה נוספת בסיפור והיא אותה אבחנה המדגישה את ההבדל שבין השתתפותו של הערבי במהלך העלילה לבין הדיון המתנהל אודותיו. שהרי בעוד שהשתתפותו של הערבי כדמות-בסיפור – היא משנית ומצומצמת, הרי הדיון אודותיו, הוא נרחב יותר. וזאת, כיוון שהדיון על הערבי (המתנהל, בדרך-כלל, על ידי הדמויות המרכזיות בסיפור, היינו אנשי הישוב החדש), אינו בא לתהות אחר טיבו של הערבי כשלעצמו, אלא אך ורק אחר השלכותיו לגביהם, או ליתר דיוק: אך ורק אחר אותן השלכות שיש בהן משום תרומה או משום סכנה ואיום לגורלה של ההתיישבות היהודית – מה שאנו יכולים ללמוד מדיונים אלה, הוא לא על הערבי כאדם, אלא על הערבי כבעיה יהודית-לאומית.

גם משה סמילנסקי, שהיה מעורה בחיי המזרח והכיר מקרוב את הערבים, ממשיך בקו זה בסיפוריו. ולא עוד, אלא שבנסיגותיו להסביר את המפגש – לא רק מצידו של היהודי, אלא אף מצידו של הערבי – הוא אף מרחיב ומעמיק את תחומי הבעיה. יחד עם זאת, מצליח משה סמילנסקי, שלא כמו המספרים האחרים בני העליה-הראשונה שקדמו לו, לטפל בערבי כאדם. וזאת, כאשר בסיפורי-ערב שלו – יש והוא מציג אותו, גם ללא כל קשר לשיבת-ציון ולתחיה היהודית. בסיפורים אלה, ברור לו סמילנסקי טיפוס-אדם, ובהם הוא מתמקד: האחד הוא הטיפוס-ההירואי, המופיע בדמותו הרומנטית של הבדואי איש-המדבר; השני – טיפוס-הקרבן, המופיע בדמותם של הפלח העני או הרועה המסכן, שהגורל ידע אך להתל בו; והשלישי – טיפוס האישה המזרחית, כפי שהיא מתקבלת בחברה הכפרית או בחברה השבטית.

לסיכום נאמר, כי המפגש עם הערבים זוכה בספרות העליה-הראשונה, מצד רוב מספריה – לעיסוק מצומצם ומנוכר, כשרק הסופר המאוחר שבהם – סמילנסקי – פונה להתמודד עימו בהרחבה, ומקרב. העיסוק של הראשונים וגם של האחרון, עומד – רובו ככולו – בסימנה של ההכרה הרעיונית-לאומית, ובכך אינו נבדל מהגישה של הסופרים שבאו אחר-כך והמגלים גם הם יחס דומה.

אפשר לומר כי ספרות העליה-הראשונה, גם אם עיסוקה בערבים הוא בראשיתו, יש בו כבר כדי לאפיין את כל מרכיבי הנושא, המהווים מעין ראשי-פרקים למפגש-עומת המתפתח והולך. מכאן ניתן אולי להציג את ספרות העליה-הראשונה – בנושא זה – כתבנית-יסוד או כתבנית-אם, ליחס ולכתיבה של הסופרים והספרויות בהמשך.

כלומר: הוא מציג את המראות כך, שלא חזותם החיצונית היא האפקטיבית לסיפור, אלא הטענתם האסוציאטיבית. זו יכולה להיות הטענה סמלית, וזו יכולה להיות הטענה היסטורית. למשל: אם המספר מתאר נוף עזוב, תוך כדי פיתוח מפורט של זריחת-החמה עליו (וזריחת-החמה, כידוע, הוא סמל מקובל להתעוררות ולהתחדשות), ממילא מופקע הנוף מהרושם השלילי שבו, ומוטען-מחדש במשמעות סמלית-חיובית, ההופכת את התמונה למבטיחה ומעודדת. דוגמה אחרת: אם המספר פונה אל העצמים השוממים בשטח לא כאל אובייקטים אסתטיים בלבד, אלא כאל אובייקטים היסטוריים-מייצגים (כמו למשל, הרי הגליל החרבים בסיפורו של יהושע ברזילי "בגליל", בו הוא מתארם כ"גדולי ארץ-ישראל, אשר הוד להם ויפעה ואי-מה") שוב פוקע הנוף ממראהו העגום, כשהוא מתעצם לכדי תמונה בעלת הטענה היסטורית-תורמת – תמונה הממחישה באמצעות עצמים אלה את האירועים ההירואיים שהתרחשו עליהם בעבר.

דמות האדם

ולבסוף, ההיבט השלישי: – כיצד מפרשת ספרות העליה הראשונה את האדם במזרח? ובכן, כפי שכבר ציינתי, לא מצליחים מספרי העליה הראשונה (עד סמילנסקי) לצמצם את פער הניכור בינם לבין הערבי, וגם כאשר הם מוצאים לנכון לשתף אותו כדמות במסכת-הסיפור, הוא מופיע – על הרוב – כתופעה שולית, מעין גורם אכזזי לשיחזור וגיוון המציאות הספרותית המוצגת, כמו: פועלים ערבים במושבות, עובדי-אורח בדור-איים, או כפריים – המקבלים לטוב או לרע – את פני המטייל היהודי. רק במקרה אחד חורג הערבי מדמות-הרקע שלו, וזאת כאשר הוא נדרש לתרום לנושא התחיה היהודית.